

VALENTÍ FÀBREGA

L'ERÒTICA OVIDIANA I L'HUMANISME CATALÀ: EL MITE
D'HERMAFRODIT EN LES "TRANSFORMACIONS" DE
FRANCESC ALEGRE

Un incunable valuós i el seu autor Francesc Alegre

Francesc Alegre, humanista barceloní, nascut a mitjan segle XV, és el traductor dels 15 llibres de les *Metamorfosis* d'Ovidi i de tota una secona part, "Les allegories e morals exposicions", a manera de comentari, dedicada a la filla de Ferran el Catòlic, Joana la Boja. Era fill de Francesc Alegre, important mercader barceloní, membre de l'oligarquia municipal, que durant la guerra de la Generalitat contra Joan II s'establí a Palerm on Francesc, el fill, tingué l'excel·lent oportunitat de ser deixeble de Iacopo della Mirambella a qui un altre deixeble seu, l'humanista Lucio Marineo Siculo, qualifica de *doctissimus* en les llengües grega i llatina. A Palerm també, el fill fou cònsol dels catalans a la vuitena dècada, tornant després a la seva residència barcelonina¹.

Les "Transformacions del poeta Ovidi" és un valuós incunable, resenyat en tots els repertoris i catàlegs. Se'n conserven una dotzena d'exemplars. A 1840 hi hagué un intent frustrat de publicació que quedà reduït a uns pocs fragments. L'obra es mantingué, doncs, difícilment accessible i, per altra banda, les crítiques dures contra els comentaris del seu autor, foren les causes que l'una i l'altre restessin marginats en les històries de literatura catalana. A manera d'intent de provar que tant la crítica com la marginació consegüent no són justes, exposaré amb cert detall la seva versió i interpretació del mite d'Hermafrodit². Aquesta versió sense el comentari, és un dels pocs fragments publicats el segle passat, que reproduceix M. Menéndez Pelayo en la seva *Bibliografía Hispano-Latina Clásica* VII³.

El mite d'Hermafrodit en les *Metamorfosis* d'Ovidi (Met IV 285-388)

Ovidi és l'erudit poeta que recull versions de la mitologia clàssica,

les llegeix amb els ulls profans d'un psicòleg penetrant i fi, per al qual l'*eros* en nombroses variants, ocupa un lloc cèntric, i les exposa amb indiscutible qualitat poètica. Les seves *Metamorfosis* foren la gran font de saber mitològic durant tota l'Edat Mitjana i acompanyaren amb insistència la reflexió psicològica⁴.

D'antuvi la intenció del relat ovidià és etiològica, és la resposta sobre la misteriosa causa d'uns efectes estranys i notoris d'unes aigües de mala anomenada: la font Salmacis nodreix un estany d'aigües transparents que provoquen una pèrdua de virilitat a tot home que s'hi banya fins rebaixar-lo a la categoria d'un *semivir* (386), un efeminat o mig home, o un *semimas* (381), un semimascle, mot llatí, l'acceptió del qual pot ser també la de castrat o eunuc. Estrabó que en la seva "Geografia" situa la font al costat del famós Mausoleu d'Halicarnàs, afirma polèmicament que els efectes efeminadors no són conseqüència de les aigües ni de l'aire sinó de la mol·licie que comporta la vida en el luxe i en la disbauxa (XIV 2, 16). Ovidi, en canvi, connecta els efectes negatius de l'aigua amb l'enigmàtic origen de la naturalesa bisexual humana, concretament, amb la transformació andrògina del jove Hermafrodit, víctima de Salmacis, la nàiade de la font, en una aventura eròtica turbulenta i subjugadora. La fusió de dues versions mítiques en principi independents -la de la causa d'unes aigües nocives a la virilitat i la transformació andrògina d'un jove que explica l'origen de la bisexualitat humana- sembla ser creació literària del poeta romà; almenys cal confessar que es desconeixen versions precedents⁵.

Altrament que en el món oriental i en el del passat grec més remot, en els quals les divinitats bisexuals eren considerades com pertanyents a una categoria superior, en èpoques posteriors de l'Antiguitat Greco-latina l'hermafroditisme i la transsexualitat foren vistes com una perversió esgarriosa de la naturalesa humana⁶. Diodor de Sicília, que aclareix que el nom d'Hermafrodit deriva del dels seus pares, Afrodita i Hermes, transmet l'opinió dels qui qualifiquen de monstruositats enigmàtiques les criatures amb els dos sexes (IV 6, 5). I entre altres anècdotes resulta significativa la de Tit Livi sobre aquell nadó de dimensions anormals i sexe indiscernible, nascut al Laci. Endeuvins d'Etrúria, convocats expressament, declararen que es tractava d' "un monstre repugnant i vergonyós" i prescriueren llançar-lo al mar evitant qualsevol contacte amb la terra, prescripció que fou realitzada tancant la criatura viva en una arca (XXVII 37). No és doncs estrany que aquesta concepció greco-romana negativa de la transsexualitat i de l'hermafroditisme hagi conduït a la identificació ovidiana, en el fons contradictòria, d'un ésser *biformis* (387), en l'acceptió de bisexual, amb un mig mascle, i a la desaparició en la personalitat andrògina, resultat de la metamorfosi, de Salmacis, la part femenina. En

el criteri d'Ovidi, com en el dels romans contemporanis, posseir els dos sexes equivalia, en el fons, a no tenir-ne cap (378-379).

“Hermofrodit” en les “Transformacions” d'Alegre (fol. 35r-36v)

El títol que el traductor afegeix deixa clara la intenció de l'autor: “Capítol quart en qui de passada són tocades moltes transmutacions y estesament tracte la ocasió de la propietat de la font Salmacis” (fol. 35r). Alcítoe, la narradora, anuncia:

[...] dir-vos he alguna [faula] que ab dolça novitat detenga vostres ànimos. Apreneu, mes germanes, d'on és tan difamada la gran font de Salmacis; per què aquelles aygues tenen tanta virtut de amollir los forts membres⁷ que ab força amagada en los intrants tal obra. La virtut tan vulgada que té aquesta font pren començ de assi [així]: (fol. 35r).

Alegre recull també les dades de l'original sobre una font paradisiàca:

[...] un [el]stany ab les ones tan clares que lo fons se mirave. Entorn d'aquella aygua no havia canyar, ni algun arbre vil, ni en semblant ribera naxian jonchs aguts, mes le [el]strems del [el]stany era tot circuit d'herbes verdeiants. (fol. 35r).

En la presentació dels dos personatges la prosa del barceloní procura mantenir la plasticitat poètica del romà. En primer lloc, la nàiada Salmacis, la nimfa vinculada a aquest estany, apareix com decididament més inclinada als passatemps d'una vida còmoda i a la coqueteria de la qui està molt atenta al poliment d'una bellesa que les transparències tèxtils fan més incitant, que no pas a les dures tasques de la caça, com s'exigeix a les nimfes fidels seguidores de la deessa Diana:

Aquest loch habitava una nimfa gentil que sola entre les naydes era no coneguda per la verge Diana y al cassar avorria. Sovint les companyones axí la exorbaven: “O Salmacis gentil, ¿per què no prens lo dart y la aljava pintada? ¿per què no ten[s] pres aquest ossi tan gran ab treball de la cassa [caça]? Y aquella poch curant de lurs raons, vensuda del delit de aquell loch tan placent en la suavitat de aquelles clares aygues, rentà sovint los seus delicats membres, sovint ab una pinta los cabells se adobave, consellave's ab l'aygua del que li està bé y havent-se rentat ab una prima tela embolicant-se, se posava sobre les tendres herbes. Sovint collia flors [...]” (fol. 35r-35v).

Ell, el protagonista masculí, Hermafrodit, és un jove de 15 anys, un fill dels déus Venus i Mercuri, que la mitologia clàssica ignora, nodrit per Nàiades de les coves dels vessants boscosos d'Ida, muntanya al centre de Creta, lloc que abandona per tal de veure món:

[...] de Mercuri y de Venus nasqué en temps passat un graciós infant a qui las nimfas naydes de la silva de Yda nodrimen en ses coves. En la cara del qual clarament aparian la semblaça del pare y de Venus [...] arribat aquest a edat de .XV. anys deslberà dexar los boscatges y munts on era estat criat, alegrant-se de veure los lochs no coneguts. Ab lo plaer de la vista descansava los peus [...] (fol. 35r).

Que el plaer d'una contemplació produïa un descans en els peus del viuant és un detall que constitueix una manera molt lliure, en la seva plàstica concreció, de traduir l'observació ovidiana que "el delit [de contemplar panorames desconeguts] li alleujava la fatiga [d'aventurer]": *studio minuente labore* (295).

L'encontre casual de la parella protagonista, l'enamorament sobtat de la fogosa nimfa i l'estratègia que ella despiega per tal d'aconseguir el seu objectiu, són transmesos amb la concisió de l'original:

[...] y per ventura aquella ho(n)ra'n cullia [de flors] que viu [Salmacis] lo gentil jove al qual tan prest no alsà los ulls per a mirar, quant se sentí vensuda per la bellesa d'ell. Mes desijant a ell per gentil, posa que [malgrat que]^B era cuytada de exir-lo a rebre, primer se abillà y reparà la cara, fins que li paregué d'[halver parer gentil y tal hora acostant-s'hi li començà a dir: (fol. 35r).

La impetuosa i aclaparant declaració d'amor de la nimfa conté tots els punts de la retòrica ovidiana. És un discurs comprimí i ben estructurat, encetat per una aduldora *captatio benevolentiae* per la que l'enamorada expressa obertament l'admiració fora mida, que la bellesa del jove li desperta, acompanyada d'un regitzell de benaurances adreçades a tot aquell qui tingui el goig de mantenir lligams familiars amb un xicot tan extraordinari, i d'una proposta d'entaular una íntima relació amorosa, prescindint dels possibles compromisos personals que el puguin tenir engatjat:

O jove digne de ésser cregut per déu, si tu est déu, en cert eres Cupido. Si est home mortal: o com és gloriós aquell que t'ha [el]ngendrat, gloriós la mare que en lo ventre't portà⁹. com deu ésser alegre de ésser ta germana, si alguna tan [te'n] trobes. Y com se deu [el]stimar la que t'ha alleitat. Y més de tots és benaventurada la qui és ta muller. De que's segueix que per conèixer yo tants

héns posats en tu. lo grat que [alvuy he pres, a fer tals prechs me força, que si no tens muller, sia per tu sots tal nom acullida. Y si'n tens, per ventura, que'm vulles consentir aquest furtat delit. (fol. 35r).

L'enrojoliment del noiet, cándid i inexpert en qüestions amoroses, enfront de la impetuositat femenina, atempera la fogositat de la flexible nimfa que tot seguit rebaixa, interinament, el seu planteig. Tanmateix, el rebuig furibund del pretès esdevé inevitable:

y callava ya ella quant per vergonya la cara de fedrí començà esse[r] vermella, que mirant la nimfa, tement total repulsa, més tempradament li tornà a parlar pregant-lo que almenys li consentís lo limitat besar que entre germans se usa¹⁰. Comensant de lansar-li los braços en lo coll, de què enfellonit ysqüè [eixí] ab tals paraules: "Si no'm dexes [elstar, me lunyaré d'así [ací] y dexar-t'he a soles" (fol. 35v).

La nimfa es bat en retirada fingida i s'amaga a fi d'espia[r] l'enamorat:

Espantàs la trista nimfa y no tardà en dir-li: "Ans [Al contrari], hic [ací] resta a soles, que loch tan delicat més val que sia teu, yo'l te dexe en do". Y fingí anar-se'n y mirant- ho aquell, en una silva espessa de arbres se amagà, de on sens ésser vista podia clar mirar aquell (fol. 35v).

Les conseqüències d'una tal maniobra no poden ser més nefastes. El jovencell, creient-se sol i inadvertit, es despulla per a banyar-se, i la nuesa del seu bell cos treu a la inflamable nimfa de polleguera:

Com a fadrí no tement de res, creent ésser restat sol, passejà a div[er]ses parts sobre les gentils herbes, començà de jugar ab les ones suaus, primer mullant los peus, no trigà molt, pusqué hagué sentit la dolsor de les aygues, de lavar-se [l]levar-se[el] la roba y de muilar-se tot. Pel soberch grat restà en meravella la anemorada nimfa. Quant mirà aquell nuu, lampegant-li los ulls no en alira man[er]ja que reluen los raigs del sol, ferit algun mirall (fol. 35v).

La comparació dels ulls flamejants de la nimfa amb l'enlluernament que produeix el sol reflectit per un mirall, és, en la traducció, una simplificació vaga de l'original:

Salmacis s'abranda. S'inflamen també els ulls de la nimfa no altrament que quan la imatge oposada d'un mirall reflecteix el disc pur d'un brillantíssim Febus (347-349).

Per un cantó tenim, doncs, la passió eròtica impacient, incontrolable:

Ab gran treball sosté la triga de pl[aler tan esperlat: desije abraçar y ésser abraçada¹¹, envides [a penes] pot tenir la fúria grat [gran] qui per exir la cuyta [l'empeny a sortir de l'amagataill] (fol. 35v).

La darrera observació és una manera lliure de traduir allò d' "esbojarrada a penes se pot controlar": *iam se male continet amens* (351). Per l'altre, es descriuen els moviments gràcils, en unes aigües transparents, d'un nedador nu, despreocupat i lliure:

Aquell ab les mans delicades fregava'l tendre cos y encreuant los braços reluyia dins l'aygua com luyr acostumen lo vori o los liris posats sots un clar vidre (fol. 35v).

La passió esclata. La nimfa es llança a abraçar l'enamorat. És l'abraçada fatídica que engendrarà el monstre androgin:

"Mia és la victòria y a tu tench per meu", començà a cridar la anemorada nimfa y lançant luny la roba, dins l'aygua se lançà tenint al qui fugia y ab manya [destresa] de luyta, furtant alguns besars¹², fa's [es fa] tocar ab ses mans¹³ y no volent-ho ell ab les sues lo toca, ara afalagant l'abrassa per lo coll¹⁴, après més escalfada¹⁵, l'estreny per lo mig del cors¹⁶ y, defugint aquell tostemps se treballave de poder escapar, lo que veent ella ab ell se entrelissa com la serp acostuma. Està en sa porfidia lo verge nèt de Atlanta tostemps donant repulsa a goig tan esperat, de què envergonyida carregant-se ab lo pes del seu turmentat cors sobre aquell que abraçat tenia¹⁷, axí dir començà: "Debades te treballes, que per molt que tu faces [a]vuy no'm escaparàs. O deus celestials, ordonau axí que aquest algun dia no sia luny de mi ni yo d'ell apartada, sinó com ara estam" (fol. 35v-36r).

Els déus, benivolents, se l'escolten i el resultat és la transformació andrògina per la que la parella es fusiona inseparablement. Aquesta concepció del monstre és probable que estigui inspirada per la descripció del gènere androgin del discurs d'Aristòfanes en "El Banquet" de Plató (189e). Alegre malda per reproduir la descripció i la comparació ovidianes de la metamorfosi de la parella protagonista.

Arribaren los prechs de la trista Salmacis en lo conspecte dels déus qu'ella colia [venerava], e foren exoïts¹⁸ perquè en aquell aïstant ensemps se aiustaren los membres dels dos cossos, sol restant una cara, axí com, si algú ligàs ab una escorça dues verges molt tendres se farien un arbre, los membres delicats, entre si molt estrets, en un cors se uniren¹⁹, y fon en tal manera que no eran dos cossos, mes un ab dos semblances²⁰. No podia dit ésser dit jove ni donzella, l'u y l'altre semblant²¹ (fol. 36r).

El mite ovidià conclou palesant la connexió entre el monstre androgin i els efectes malèfics de les aigües de la font Salmacis. Aquests són deguts a la pregària d'Hermafrodit esdevingut, d'acord amb la concepció greco-romana, un baró efeminat. El poeta identifica les aigües de la font amb la nimfa: "Tant bon punt, doncs, veu [Hermafrodit] que les aigües clares, en les que en qualitat de baró havia descendit, l'havien convertit en un semimascle i els membres hi eren afeblits [...]" (380-381). La versió d'Alegre negligeix la identificació esmentada i mostra unes lleugeres divergències atenuants:

Acabat tot açò y exit de la aygua, on era entrat home, ab semblança de dona sens perdre sa natura [d'home], començà a regonéxer sos membres amollits lo trist Hermofrodita, iunyint les mans al cel ab la veu femeníl²², començà a parlar en la forma següent: "O Mercuri y Venus, pare y mare meus, atorgau al fill vostre qui porta lo nom dels dos ço que us deman[ol] en do, que si de vuy avant algun home entrará per mullar- se en esta aygua, sia fet tal com yo²³" (fol. 36r).

I com en l'original, en la conclusió resta evident la relació entre l'Hermafrodit transformat i l'influx pernicios de la font:

Moguts a pietat los pares de aquest al fill de dos semblances²⁴ sens triga atorgaren ço qu'ell los demanà tenyint aquella font de certa medecina ab qui [què] té tal virtut que'ls homens qui s'hi mullen aporten en lur cors membres d'ome y done (fol.36r).

A diferència del poeta romà, que posa en relleu la pèrdua de virilitat, Alegre accentua el bisexualisme: als membres masculins dels mullats per les aigües emmetzinades s'afegiran els de la dona.

En qüestions de detall és possible sistematitzar en cert grau les discrepàncies entre text original i traducció. Aquest és el cas en la designació de les persones. El traductor mostra una despreocupació innegable que, certament, no deriva d'un desconeixament del llatí o de la mitologia clàssica. El que pretén és deixar ben clar el fil de la narració ovidiana. Així en lloc de traduir *diva Cythereis* (288) literalment per "la deessa citereide o de Citera", escriu, simplement, "venus", i *Phoebus* (349) tradueix per "sol". Aquell "pare i la mare" (*et pater et genetrix*) de l'apòstrofe en la pregària final d'Hermafrodit (384) és amplificat amb l'exclamació: "O mercuri y venus, pare y mare meus". Amb precisió parla de les *naiades* que nodriren el protagonista en la seva infantesa (289), elles foren "las nimfas naydes", ja que les "nàiades" eren tingudes com un gènere especial de nimfes, les d'aigua dolça. Altres vegades la traducció és imprecisa: "les ciutats lícies" (296) esdevenen "las terras de lícia" i

“els caris, veïns de Lícia” (296) “los camps de carras”.

D'acord amb el context afegeix epítets: “una nimfa gentil” (302), “salmacis gentil” (306), “la verge diana” (304), “la trista nimfa” (*Salmacis*, 337), “la anemorada nimfa” (*Salmacis*, 347; *Nais*, 356), “lo verge nèt de atlanta” (*Atlantiades*, 368). En canvi, l'amanerada al·lusió d'Ovidi a l'edat d'Hemafrodit al moment de llençar-se a l'aventura de veure món “tan bon punt ell complí tres quinquenis”: *is tria cum primum fecit quinquenia* (291), és simplificada pel traductor: “i arribat aquest a edat de .VX. anys”. El contingut de la dada és idèntic. Altrament, emperò, és el cas d' “una pinta de Cítor” (311), sinònim de “pinta de fusta de boix” per ser Cítor una muntanya de Paflagònia coberta de boixedes, que esdevé, senzillament “una pinta” sense qualificatiu.

A contrapèl d'una lleugera tendència a amplificar, de l'estil narratiu d'Alegre, s'hi troba la supressió gairebé radical de les encertades comparacions poètiques amb les que Ovidi acoloreix les seves descripcions del mite. Aquest és el cas de l'enrojolament de l'inexpert Hermafrodit com a reacció a les fervents insinuacions eròtiques de la impetuosa nimfa: com les pomes d'una pomera assolellada (331), com el vori tenyit (332) i com el resplendor de la lluna abans de l'eclipsi (332-334); com també el de les que posen en relleu el caire nefast de l'abraçada amb què conclou l'episodi eròtic: com la serp enroscada a les potes i al cap d'una àgila (362-364), com l'heure (365), com el pop amb els seus tentacles (366-367). De totes aquestes imatges Alegre només sap dir: “se entrellissa [ella] com la serp acustuma”. Tal vegada ha pensat que aquestes nombroses comparacions obstaculitzen la fluidesa narrativa.

La interpretació del mite d'Hermafrodit en les Transformacions d'Alegre

En el seu “Capítol quart tractant la allegoria de Hermofrodita ab la propietat de la font de Salmacis” Alegre interpreta el mite sota tres perspectives diferents, totes elles d'encuny racionalista: l'astrològica, la biològica i la històrica. Autoritat exclusiva en totes les digressions d'aquest capítol és la de “Les genealogies dels déus pagans” de Boccaccio (III cap. 21; vol II 140, 11 -142, 5). Sobre l'aclariment astrològic escriu l'humanista italià seguint la doctrina del genovès astrònom i matemàtic, Andalò di Negro, del qual havia estat deixeble a Nàpols²⁵:

Jo relaciono amb la naturalesa de Mercuri el fet que Hermafrodit tingui els dos sexes, ja que aquell, segons ensenyava el venerable Andalò, com que amb els planetes masculins és mascle i amb els femenins femella, infereix entre altres coses a aquests, el naixement dels quals presideix, en cas que no s'oposi

un altre planeta o un lloc celeste, que siguin posseïts per una concupiscència de l'un i l'altre sexe (II 141, 3-8);

Alegre fa seva la hipòtesi i la reproduïx amb certa vaguetat respecte a la causa i amb més detall pel que fa als efectes:

Aquest [Hermafrodit] és dit tenir la natura de home y de dona, en que se pot assignar una rahó natural, perquè aquells qui naixen sots costillació [constel·lació] de tals planetes asenyaladament de Mercuri, si per oposada virtut de altra planeta o per influx del cel no són refrenats o dasviats de tal desordre, són inclinats a abusar dels membres naturals agendo et paciendo [amb comportament sexual actiu i passiu] (fol. 176r).

La perspectiva biològica té, en l'opinió de Boccaccio més profunditat interpretativa centrada en una concepció medieval de la matriu de les dones, que també ofereix, en un context idèntic, una digressió de l'*Ovide moralisé en prose* (IV 11). En les *Genealogie* llegim:

alguns pretenen, emperò, que el poeta ha entès més pregonament [el mite] dient que en les matrius de les dones hi ha set cel·lules aptes per a la concepció, de les quals tres són a la dreta de l'úter i el mateix nombre a l'esquerra i una al mig. Cada una d'elles pot concebre dos [fills], [...]. Quan les que són a la dreta conceben un semen²⁶, és parit un mascle, quan són les de l'esquerra, femelles. Quan, emperò, és concebut en aquella que és al mig, naixen els qui tenen els dos sexes, que anomenem hermafrodites. I així en aquella cel·lula, com en la font, té lloc una lluita dels dos sexes i, mentre cadascú d'ells intenta la victòria, per tal que l'altre no sucumbeixi, es produeix l'aparició de les petges de la victòria de l'un i de l'altre. D'aquesta manera resta provada la narració que si algú entra a la font en surt semimascle (II 141, 8-22).

Gairebé fil per randa Alegre segueix l'exposició del certaldès. Certes vacil·lacions es fan perceptibles davant el mot *cel·lula* (II 141, 10), degudes, segurament, a la confusió del concepte que expressa. El tradueix per "casa", "cambra", "sella" i "cella":

Mes al que diu Ovidi de haver aquell en la font de Salmacis per los prechs de la nimpha mudada forma, donen alguns tal declaració dient que lo poeta ha volgut per açò amostrar lo criament de alguns en lo ventre prenent forma comuna a la natura viril e femina [femenina] en tal manera: en la mare [matriu] de les dones on los infants del sèment concebut són criats, a [hi ha] set cases o cambres aptes a retenir e criar, tres a la dreta e tres a la esquerra y una en mig. Les tres dretas crien mascles y les esquerres fembres. Quant, emperò, en la

cambrà del mig és rebut lo sèment, naix lo infant ab les dues natures y tals són dites hermofrodits. E axí aplicant el prepòsit en la sella del mig luytant les dos natures [i] no podent vençre la una a la altra, se segueix que resten los senyals de la luyta dels dos y és complaguda la oració de la nimpha. Restant en la font, ço és en la cella o cambrà mijana de la mare [matriu], tal virtut que lo sèment en ella concebut produex los infants ab les dues natures (fol. 176r).

La tercera perspectiva, la històrica, és la que mereix la millor qualificació. Boccaccio afirma contraposant la nova tesi a les anteriors: "Crec que els qui fan poesia ho ha copsat d'una manera totalment distinta" (II 141, 22-23) i exposa tot seguit, amb referència explícita, el parer que defensa Vitruvi en el seu "Tractat sobre l'arquitectura" (II 8, 12). L'escriptor romà titlla de fals el rumor que "d'aquesta aigua [de la font de Salmacis a Halicarnàs] esdevinguin efeminats i invertits". La causa de la mala fama és totalment distinta: En temps passats uns tals Melas i Arevanias emigraren d'Argos i de Trezè, dues ciutats argòlides, al Peloponès, i expulsant caris i lèlegs, pobles prehel·lènics, fundaren una colònia comuna a aquells indrets on rajava la font Salmacis. Els bàrbars, víctimes de l'expulsió, es refugiaren en les muntanyes i depredaren la regió amb ràtzies cruels. Més endavant un dels colons, mogut per l'afany de lucre, per tal d'aprofitar la bonesa de les aigües, establí una fonda ben abastada que gradualment es convertí en centre d'atracció dels muntanyencs salvatges. El contacte assidu amb els immigrants grecs suavitzà els costums d'aquells incivilitzats. Aquest fet permet a Vitruvi concloure: "Així, doncs, aquesta aigua ha assolit una tal reputació no per la màcula indecent d'una malaltia, sinó per la mansuetud de la civilització capaç d'amollir els esperits d'uns bàrbars." Aquesta llegenda forma part, certament, de la propaganda de la política hel·lènica des dels temps d'Alexandre, amb la idea central que els grecs civilitzen els no grecs, o sia els pobles de l'entorn tinguts per bàrbars.

I aquesta és la versió que reproduïx Boccacci amb lleugeres discrepàncies errònies de caire històric i geogràfic: els cabdills emigrants no són argius sinó arcàdics, "Melas" esdevé "Nyda" (29) i Trezè és el nom de la colònia fundada i no el de la ciutat d'origen de l'emigració d'Argòlide (30). Conseqüentment el fondista empenedor és un "arcadi" (32). I aquesta versió de les *Genealogie* és, exactament, la que recull Alegre:

però yo estime alre [altra cosa] haver volgut, ab tal fengir, senyalar lo poeta, e per porgar la font de Salmacis de tal culpa. No'm serà treball recitar lo que dóna causa al fengir tal propietat de aquella, segons que vol Vitribio en lo libre de arquitectura. En la província de Cària, no molt lluny de Alicarnaso. és una font nomenada Salmacis al la aygua molt clara e de bona sabor entorn de la

qual antigament los bàrbaros, càrios y lèlegos, habitaven, qui lançats per Nida y Acarnània, nobles hòmens de Arcàdia, de aquell loch a on hedificaren Troecon, en comuna colònia. E retrets en los bosch començaren, corrent e robant, destruir los vehins. Mes com un dels de Arcàdia per desig de guanyar prop de la dita font hedificàs una taverna o beguda, esperant és ser endreçat per la bondat del aygua de aquella, en vendre ses dinades, se seguí que tant per lo delit que en la font prenian quant per trobar en la dita taverna menjar ab compliment, los bàrbaros ferèstechs e cruels davallaven sovint a reposar en ella, e axí a poch a poch practicant ab los grechs, dexada la primera ferocitat, començaren a pendre los pratiqs de aquells, molles e femenines, fins que dexada del tot la crueltat primera restaren com los grechs, mansos y practicables. E com la mansuetut grega a respecte de la ferocitat dels bàrbaros sia vista femenina, fon que per obra de tal font los homens ésser afeminats e fets hermafroditas, qui són home e dona (fol. 176r - 176v).

Francesc Alegre: ¿un humanista decadent?

A l'intent de publicació de l'incunable al segle passat seguiren alguns judicis valoratius sobre les exposicions al·legòriques d'Alegre. La tendència no pogué ser més negativa. Un article anònim de *La Renaixensa*, el 1871, el criticava de decantar-se vers les "hipòtesis las mes xocantas que fan recordar las sutilesas dels antichs escoliastas, y d'un violent y no interromput eczercici de gimnástica intelectual [...]"²⁷ i més endavant el romanista Arturo Farinelli estigmatitzava la segona part de l'incunable com [...] *l'opera strana e strafalaria, che nessuno più legge*²⁸. En aquesta mateixa actitud de refús Martí de Riquer situà Alegre, en la seva tasca interpretadora, al nivell dels comentaristes de les *Metamorfosis* ovidianes del segle XIV, com Crestien le Gouais i Pierre Berçuire, per concloure que "La seva obra representa la decadència de l'humanisme català, de motlles ja vells, car no havia sabut evolucionar i havia romàs trescentista"²⁹. El seu únic argument és la intenció de l'humanista barceloní, expressada en el pròleg de les "Transformacions", que en seva tasca de traductor malda "per aclarir les penses dels vulgars de moltes erros que porien causar les ficcions poètiques contra la cathòlica veritat [...]>" (fol. 1v). Prenent com a punt de referència les al·legories entorn del mite d'Hermafrodit d'Alegre i dels esmentats escriptors trescentistes val la pena establir una comparació que, per fragmentària que sigui, resulti més que suficient per a deixar ben palesa la radical discrepància entre aquests i el barceloní del segle següent.

L'autor de *l'Ovide moralisé en prose* fa una viva i detallada exposició en el seu francès vernacle del mite ovidià i entre les exhortacions moralitzants que tot seguit hi afegeix, comenta:

Salmacis, endemés, ens simbolitza una dona tota ella capficada en arreglar-se, pintar-se, pentinar-se, picar l'ullet i ser molt amatent per banyar-se en l'esmentada font i perdre el temps fent porqueries. El contacte freqüent amb una tal dona és tan perillós i nociu per a l'home que s'hi familiaritza, que a penes algú s'en pot escapolar un cop s'hi hagi embolicat, per savi i valent que sigui (IV 11).

Pierre Berçuire o Petrus Berchorius, després de resumir en el seu *Reductorium morale* amb poca traça la narració ovidiana, comenta entre altres elucubracions al·legòriques:

Aquest Hermafrodit, fill de Mercuri, pot simbolitzar el fill de Déu, d'una bellesa superior a totes les coses, el qual al principi decidí abandonar la seva pàtria, això és, el paradís, i traslladar-se a llocs aliens, això és, al món, i allí a rentar-se en l'aigua, d'acord amb allò de "Abandona la teva terra i els teus parents" (Gen. 12, 1). La nimfa ociosa pot simbolitzar la naturalesa humana lliurada a l'oci. La font pot significar la Verge gloriosa, clara, neta i pura: "Una font es farà palesa a la casa de David" (Zac. 13, 1). Digues, doncs, que la nimfa Salmacis, això és, la naturalesa humana, veié el jovencell al principi per la fe, l'estimà per la caritat i desitjà la seva còpula i unió; cregué que era digne de ser Déu i amb humilitat demanà pels profetes la seva encarnació, dient allò de: "Tant de bo escindissis els cels i decendissis (Is. 14, 1). Tanmateix ell no volgué, al principi, consentir en la còpula, sinó diferir-la per tal que la dilació augmentés la complaença: "Si triga, espera!" (Hab. 2,3). Per fi, ell descendí en la font de misericòrdia, això és, en la benaurada Verge en la que tot seguit la nimfa, això és, la naturalesa humana, s'hi uní i així s'adherí que de dues naturaleses en resultà una persona, ja que la naturalesa humana romangué com a base substancial en la persona del fill de Déu. Ell fou, doncs, en part mascle, això és Déu, i en part femella, això és, home, i malgrat ser fet d'una doble naturalesa, és únic i u: "el vostre Mestre és només Crist" (Mt. 23, 8). Aquest amor és ja anomenat femení i mig mascle, perquè aquell que fou rígid i sever, esdevingué per l'encarnació tendre, afligit i benigne ja que la benaurada Verge l'efeminà mitjançant la transformació del rigor en pietat: "la dona voltarà l'home" (Jer. 31, 22) (XV 79-81).

El to obsessiu de moralista de l'autor de l'*Ovide moralisé* és absent al comentari d'Alegre i, sobretot, la dèria d'un Pierre Berçuire d'engiponar, tot seguint una estructura narrativa ovidiana, un conglomerat absurd de citacions bíbliques i reflexions teològiques de catecisme, no pot ser més diametralment oposada a l'estil interpretatiu de l'humanista barceloní. El dels trescentistes, que tingueren lectors fins el segle XVI, és el de la típica al·legoria medieval que malda, d'una manera molt poc convincent, per justificar l'ocupació d'uns clergues intel·lectuals amb matèries d'una certa escabrositat segons els motlles que imposava la moral

de l'època- com és la de la versió ovidiana de la mitologia. Es podrà criticar que en el comentari de les "Transformacions" el seu autor mostri més erudició que originalitat i que es refugii sota l'autoritat de comentaristes que l'han precedit, singularment, la d'un Boccaccio, com ell mateix reconeix palesament, però de cap manera que posi la seva lectura i traducció de la mitologia del poeta romà al servei d'una apologètica arbitrària i insubstancial. Les *Genealogie* de l'humanista italià foren molt apreciades, com a obra seriosament erudita, per humanistes espanyols posteriors a Alegre com, per exemple, Lluís Vives, el polígraf granadí Juan Pérez de Moya i el catedràtic de Saragossa Juan de Azpilcueta Navarro³⁰. Amb encert Lola Badia fa notar que: "les al·legories d'Alegre en realitat són ben poc al·legòriques», ja que el sentit «altre» de les faules ovidianes, més que moral, simbòlic o figurat, sol ser real i concret, relacionable amb l'autèntica «natura» de les coses o situable en un passat suposadament objectiu"³¹.

La prosa d'Alegre, com a traductor de les *Metamorfosis*, és digne de lloança sincera. Amb raó Martí de Riquer assevera: "La versió és una de les més ben fetes que l'humanisme català va produir, [...] és un treball força acurat: segueix el text fidelment, sense fer-hi grans afegiments ni escurçaments; l'entén i sap reproduir el valor dels termes i de les frases."³² En un marc molt modest he procurat deixar clar que aquest judici és encertat i que les al·legories no són cap estirabot il·legible. Curt Wittlin, com a conclusió de la seva acurada anàlisi de l'obra d'un altre traductor quatrecentista, mestre Aleix de Barcelona, que revisa la traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà, formula la tesi: "Gent com el mestre Aleix haurien pogut formar una llengua catalana literària veritablement clàssica, [...] La decadència cultural del segle setze no tenia cap arrel en l'estat de la llengua. La prosa d'Aleix mostra que el pas del català medieval al català modern s'havia acomplert amb èxit al final del segle XV"³³. Caldria, en el meu criteri, reconèixer que l'obra del seu contemporani Francesc Alegre és també una aportació considerable en aquest pas decisiu vers la maduració d'una llengua romànica.

Valentí Fàbrega i Escatllar
Universitat de Colònia

NOTES

¹ Turró 1994: 224-229

² Sobre aquest mateix intent basat en l'exposició d'Alegre del mite de Pigmalíó vegeu V. Fàbrega 1993

- ³ 1951: 258-260
- ⁴ Battaglia 1959: 192
- ⁵ Bömer 1976: 100-101
- ⁶ Delcourt 1958: 65 i 81
- ⁷ Met. IV 285-286: "per què Salmacis amb les seves afeblidores aigües (*male fortibus undis*) enerva i afebleix els membres que mulla"
- ⁸ DCVB 8, 790: Posat que
- ⁹ La benaurança a la mare és un afegitó d'Alegre.
- ¹⁰ Una manera una mica recargolada de traduir els *sororia saltem oscula* (334-335).
- ¹¹ En l'original només es parla d' "abraçar": *cupit amplecti* (351).
- ¹² En realitat: furtant besars "per força", *luctantia oscula carpit*.
- ¹³ Met. IV 359: "li passa les mans per sota", *subiectatque manusque*.
- ¹⁴ Met. IV 359: "toca el pit rebel", *invitaque pectora tangit*.
- ¹⁵ Detall no expressat en l'original.
- ¹⁶ Met. IV 360: "i envolta el noi ara per aquí, ara per allà", *et nunc hac iuveni, nunc circumfunditur illac*.
- ¹⁷ Met. IV 369-370: "aquella l'estreny atansada amb tot el cos tal com estava arrapada", *illa premit. commissaque corpore toto sicut imbaerebat*.
- ¹⁸ Ovidi es limita a dir: "els desitjos tingueren llurs déus", *vota suos habuere deos* (373).
- ¹⁹ Met. IV 377: "[...]s'ajuntaren los membres en una abraçada tenaç", *complexu coierunt membra tenaci*.
- ²⁰ Met. IV 378: "no són dos, sinó una forma doble", *nec duo sunt, sed forma duplex*.
- ²¹ Met. IV 378-379: "a fi que no pugui ser anomenat dona ni noi, no se sembli a cap dels dos i a tots dos alhora.": *nec femina dici nec puer dici possit, neutrumque et utrumque videtur*.
- ²² Met. IV 382: "amb una veu que ja no era viril", *iam non voce virili*.
- ²³ Met. IV 385-386: "en surti mig home [*semivir*] i, de sobte, el contacte amb les aigües l'afebleixi" ..
- ²⁴ Ovidi escriu, simplement: *biformis* (387).
- ²⁵ Hortis 1879: 516-517.
- ²⁶ Amb més precisió en l' *Ovide moralisé* s'esmenten: *les sept chambres, lesquelles se requieult ou reçoit la semence dont est faicte generation* (IV 11).
- ²⁷ *Las Metamorfosis d'Ovidi*, traducció de F. Alegre, 1 de setembre de 1871, p. 189.
- ²⁸ 1906: 76
- ²⁹ 1934: 86-87
- ³⁰ Farinelli 1906: 76-77
- ³¹ 1993: 62-63
- ³² 1934: 84
- ³³ 1995: 155

BIBLIOGRAFIA

- ALEGRE, F. 1494: *Los quinze llibres de Transformacions del poeta Ovidi*, Barcelona: Pere Miquel, Barcelona
- BADIA, L. 1993: *Tradicció i modernitat als segles XIV i XV, Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*, València / Barcelona: Biblioteca Sanchis Guarner 25
- BATTAGLIA, S. 1959: *La tradizione di Ovidio nel Medioevo*, en: *Filologia Romanza* 6, 185-224
- BERCHIORIUS, P. (Berçuire, Pierre): *Reductorium morale, Ovidius moralizatus*, Utrecht 1962: Instituut voor Latijn der Rijksuniversiteit
- BOCCACCIO, G.: *Genealogie deorum gentilium libri*, ed. Vinzenzo Romano, vol. I / II, Gius. Laterza & figli, Bari (1951), *Scriptori d'Italia, Opere X / XI*
- BÖMER, F. 1976: *P. Ovidius Naso, Metamorphosen-Kommentar, Buch IV-V*, Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag
- DCVB: *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Alcover/Moll, Palma de Mallorca (1978-1979)
- DELCOURT, M. 1958: *Hermaphrodite, Mythes et rites de la bisexualité dans l'Antiquité Classique*, Paris
- FÀBREGA I ESCATLLAR, V. 1993: *Les Transformacions del poeta Ovidi segons la versió de Francesc Alegre: el mite de Pigmalión*, en: *Zeitschrift für Katalanistik / Revista d'Estudis Catalans* 6, Frankfurt am Main, 73-96
- FARINELLI, A. 1906: *Note sul Boccaccio in Ispagna nell'Età Media*, en: *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 116, Braunschweig: Verlag George Westermann
- HORTIS, A. 1879: *Studi sulle opere latine del Boccaccio*, Trieste: Libreria Julius Dase editrice
- Menéndez Pelayo, M. 1951: *Bibliografía Hispano-Latina Clásica, VII*, Santander: *Aldus S.A.*
- Ovide moralisé en prose*. Amsterdam: ed. C. de Boer (1954)
- RQUIER, MARTI DE 1934: *L'humanisme català (1388-1494)*, Barcelona: Barcino 105
- TURRO, J. 1994: "Officium poetae est fingere": Francesc Alegre i la *Faula de Neptuno i Dyana*, en: *Intel.lectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, Lola Badia / Albert Soler (ed.), Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat
- WITTLIN, C. 1995: *De la traducció literal a la creació literària*, València/Barcelona: Biblioteca Sanchis Guarner 34